

Č a r o p r i k r y t é h o s t o l a

PhDr. Zora Mintalová
SNM – EM Martin

Stôl a rodina. Dva pojmy, ktoré neoddeliteľne patria spolu. Už od nepamäti, po celé stáročia sa okolo stola sústreďoval život rodiny. Na stôl kládla matka jedlo pre svojich najbližších, aj pre pocestných. Pôvodne len na holú dosku. Až oveľa neskôr ju prikrývala obrusom. Prestieral sa pred hosťa na znak úcty a čistoty podávaného jedla a myšlienok, s ktorými sa víta „spolustolovník“.

Obrus a prikrývka na stôl. Neobjavili sa naraz, ani sa nezačali používať súčasne so vznikom stolov. Kým bol na stôl prestretý prvý obrus, musel prejsť určitý vývoj stolov, spôsobu prijímania potravy, kultúry stolovania aj vývoja vykurovacích zariadení obytných miestností. Výsadné postavenie patrí Rimanom, ktorí práve kultúre stolovania venovali veľkú pozornosť. Už okolo roku 100 pred n.l. používali tí najzámožnejší nôž a o dvesto rokov neskôr sa objavil prvý obrus. Dovtedy aj Rimania jedávali pri neprestretom stole, ktorý po každom chode umývali. Ale obrus – vymoženosť starého Ríma, zanikol spolu s ním a znovu sa objavil až v 10. storočí.

Je samozrejmé, že na našom území sa obrusy udomácnili najprv vo feudálnych sídlach. V stredoveku mali praktický účel a zároveň symbolický zmysel. Bývali znakom pokoja a zástavou mieru. Veď ak hosťiteľ, alebo jeho herold rozrezal obrus, znamenalo to vypovedanie nepriateľstva hosťovi, podobne ako v neskorších časoch hodená rukavica.

Dominantne situovaný stôl upútal pozornosť hneď pri vstupe do obytnej miestnosti. Stôl prikrýty obrusom sa tak stal reprezentantom postavenia pána domu, sily, pevnosti a súdržnosti jeho rodiny. Zároveň bol dôkazom šikovnosti panej domu, prehliadkou stolnej bielizne, ktorú dostala do vena. Túžba žien skrásliť prostredie v ktorom žili, spríjemniť chlad vysokých miestností hradných sídiel, okázalosť hostín – to všetko našlo odraz v obrusoch tej doby.

Obrusy používané na našom území v 14. storočí boli obdĺžnikového tvaru, zošité po dĺžke z viacerých dielom tkaniny. Boli nezdobené, alebo zdobené preberaním, mali zapracované okraje. Väčšinu tvorili obrusy s damaskovým základom, ktoré boli výrobkami domácich umeleckých tkáčov. Popri nich sa

vyskytovali obrusy, zdobené vytkávanými inofarebnými pruhmi – tzv. bakačínové, ktoré sa v 14. storočí importovali z Talianska.

V 15. – 17. storočí malo umelecké tkáčstvo na Slovensku vysokú úroveň. Doklady o tom sa zachovali v Bardejove, Banskej Bystrici, Levoči aj v Pezinku. V tomto období umeleckí tkáči vyrábali dva druhy tkanín. Prvý tvorili cvilichy, t. j. čisto biele tkaniny, zdobené damaskovým vzorom geometrického tvaru. Od 15. storočia tvorili druhý druh damaskovej tkaniny, zdobené preberanými farebnými pruhmi - bakačiny. V 15. a 16. storočí sa tkali v Bratislave, Košiciach a v Bardejove. Mali podlhovastý tvar, podobne ako talianske a orientálne bakačiny a typickú bielo-modrú farebnú kombináciu. Prevládali na nich zložité figurálne motívy, čitateľné vety a litery. Šili sa z nich aj obrusy.

Na rozhraní 16. a 17. storočia začala do ich výzdoby prenikať červená farba. V tomto období sa začali na bakačínach vytkávať motívy, ktoré mali pôvodne vedľajší význam. Prevládali kosoštvorce, hviezdy, z rastlinných motívov najmä klinček. Značne ovplyvnili našu textilnú kultúru. Spolu s pozostatkami pôvodných gotických litier sa objavovali na obrusoch remeselných tkáčov na západnom Slovensku ešte koncom 19. a začiatkom 20. storočia.

V 15. storočí sa začala na našom území popri vytkávaných obrusoch ojedinele objavovať na obrusoch aj výšivka. V stredoveku sa uplatňovala skoro výlučne pri výzdobe cirkevných paramentov. Vplyvom myšlienkového sveta humanizmu a z toho vyplývajúcou zmenou životného štýlu, sa však v 16. storočí dostali do popredia civilné potreby ľudí. To všetko sa odrazilo i v zmene tvarov a foriem interiérových prvkov, napr. v nových tvaroch stolov a stolíkov a k tomu postupne prispôbených tvaroch obrusov.

Vyšívané obrusy bývali zhotovené v dielňach profesionálov – vyšívačov. Ako základný materiál používali hodváb a zamat, na vyšívanie farebné hodvábné nite, zlaté a strieborné vlákna. Motívy čerpali z domácich vzorov, ale tiež zo západoeurópskych predlôh a vzorkových kníh. Druhú skupinu obrusov predstavovali obrusy vyšité jednoduchšími technikami na plátne. Boli výsledkom ručnej práce žien. V šľachtických sídlach vyšívali okrem šľachtícien aj šikovné dievčatá spomedzi poddaných. To malo nesporný vplyv na vznik a vývoj výšivky vo vidieckom prostredí.

V prostredí šľachtických sídiel sa v 16. storočí začali používať obrúsky na utretie rúk počas stolovania, na ochranu odevu, na zabalenie chleba pod. Práve v tomto období sa začala vyčleňovať časť stolnej bielizne, ktorá bola v podobe súprav určená len na stolovanie. Na druhej strane vznikla skupina ozdobných prikrývok, ktoré sa vzhľadom na drahý materiál a honosnú výzdobu prestierali na stôl mimo hostín a podávania jedál.

V 16. storočí boli obrusy a ozdobné prikrývky na stoly výsadou šľachtických domácností. Koncom 16. a začiatkom 17. storočia však začali prenikať aj do domácností zámožných mešťanov. Najčastejšie boli zhotovené z činovate alebo vzorovane tkaného spišského plátna. Tí najzámožnejší mávali zopár obrusov zdobených strapcami, vyšívaných hodvábom, výnimočne s výšivkami zo zlatého alebo strieborného „škófia“. V žiadnom prípade sa však nemohli vyrovnáť bohatstvu a nádhere šľachtických dvorov. Veď v 17. storočí dostávali dcéry najvýznamnejších rodov do výbavy 80 – 100 obrusov.

Koncom 17. a začiatkom 18. storočia sa začali obrusy objavovať aj u najmajetnejších obyvateľov vidieka, ktorí ich v zbožnosti, ako prejavy vďaky alebo prosby darovali kostolom. Do nich mali prístup ženy a dievčatá spomedzi poddaných. Práve tu začína prepojenie medzi motívmi, ktoré k nám prenikli zo vzorkových kníh a tvorivou fantáziou budúcich vyšivačiek z ľudového prostredia.

Zatiaľ čo sa koncom 18. storočia v šľachtických a meštianskych jedálňach okázalo stolovalo, v dedinskom prostredí sa rodina schádzala pri jedle bez toho, aby stolovú dosku prikrývala textília. Hlinená misa a drevené lyžice boli položené priamo na stole. Obrusy začali používať v 1. polovici 19. storočia. Prestierali ich na stôl len počas sviatkov, pri narodení, svadbe, úmrtí. Ich existencia nebola na území Slovenska rovnomerne rozšírená. Závažnú úlohu v používaní obrusov zohrali tzv. čierne izby. Najprv muselo dôjsť k uzavretiu vykurovacieho zariadenia, aby izba mohla ostať bez dymu. Pretože tento vývoj neprebíhal vo všetkých oblastiach Slovenska rovnako, vyskytovali sa ešte aj po 1. svetovej vojne podstatné rozdiely. V horských oblastiach Slovenska sa obrusy začali používať neskôr, ako v južných úrodnejších oblastiach. Kým na juhu boli nové obrusy bežné vo výbave každej nevesty, mnohé dievčatá z chudobných rodín v podhorských a horských dedinách sa museli uspokojiť s obrusmi od svojej matky.

Najstaršie obrusy boli zhotovené z prírodných materiálov – ľanu a konope. Spomedzi tkáčskych techník, bola najrozšírenejšia plátňová väzba, menej keprová. V oblastiach Slovenska, kde bola bohatá tradícia výroby plátna, boli postupne rozšírené aj kombinácie tkáčskych techník – plátnovej a keprovej, plátnovej a ripsovej.

Značná časť obrusov bola zdobená vytkávaním. Rozšírilo sa najmä v 19. storočí. Pôvodné zdobiace nite boli z ľanu a konope. Súlad prírodne sfarbených nití, spolu s bielou farbou predstavuje jednu z najušľachtilejších farebných kombinácií. Veľký rozmach vzorov nastal v súvislosti s používaním červenej bavlnenej priadze. Najstaršie obrusy s motívom červenej farby pochádzajú z 2. polovice 19. storočia. Zo začiatku sa červená farba používala len striedmo. Až postupne sa z jednoduchých úzkych vytkávaných pásov nad strižnými koncami obrusa stávali širšie vytkávané pásy. Vývojom prešli k širokým preberaným pásom. Červená zdobiaca farba pomaly vytlačila pôvodnú farbu konope a ľanu a bielu farbu.

Záľuba v červených zdobiacich nitiach pretrvávala vo vidieckom prostredí stredného a východného Slovenska takmer do 1. svetovej vojny. Po 1. svetovej vojne začali do výzdoby obrusov prenikať čierne a modré zdobiace nite. V 30. rokoch 20. storočia sa objavujú pestré motívy, vytkávané rôznymi farbami, vsúvané medzi jednotlivé, červené vytkávané pásy. Ďalším vývojom ustúpila červená farba pestrým farbám tak, ako predtým ustúpila biela farba červenej.

Vytkávané obrusy zo stredného Slovenska sa v porovnaní so západoslovenskými, vyznačujú väčšou pestrosťou čo do farebnosti aj vzorov. Najväčší vývoj v ozdobnom vytkávaní bol v obciach východného Slovenska. V 30. – 40. rokoch 20. storočia boli rozšírené rôzne geometrické, rastlinné aj figurálne motívy v rôznych obmenách a farbách.

Napriek tomu, že vývoj ľudovej výšivky vyvrcholil v 2. polovici 19. storočia, vyšívané obrusy neboli tak rozšírené ako vytkávané. Známe boli najmä v západoslovenskej oblasti. Prvá výzdoba na obrusoch vznikala vo švíkoch, pri spájaní jednotlivých dielov. Ďalšia vznikla nad strižnými okrajmi, kde pôvodne upevňovala strapce Z upevňovacej mriežky sa vyvinula výšivka. Pôvodné bola z bielenej a nebielenej priadze. Na konopných a ľanových obrusoch zo Záhoria, okolia Bratislavy, Piešťan a Trnavy bol rozšírený krížikový a vrkôčikový steh.

Postupne sa rozšírila plochá a kontúrová výšivka, s geometrickými a rastlinnými ornamentami.

Širokú technickú ako aj ornamentálnu škálu zahŕňala predkreslená výšivka, s rastlinnými, geometrickými aj figurálnymi motívmi. Prevládala na bavlnenej, domácky zhotovenej tkanine, neskôr tkanine továrenskej. Na obrusoch bývali vyšité motívy kvetov, venčekov a pod. Zmeny v motívoch a umiestnení výšivky priniesli zmeny aj vo farebnosti. Začali sa vyšívať pestré rastlinné vzory, ktoré sa na obrusoch udomácnili v 30. a 40. rokoch 20. storočia. Postupne sa začali prelínať s farebnými ozdobnými prikrývkami, často zhotovenými továrensky. Čoraz častejšie sa používali na každodenné prikrytie stola v predných parádnych izbách, ktoré sa u nás vo všeobecnosti rozšírili najmä v medzivojnovom období.

Od ostatných obrusov sa farebnosťou odlišovali obrusy „do smútku“. Tie najstaršie boli biele, prípadne zdobené nebielenou a bielenou priadzou, zriedkavejšie priadzou žltej farby. V prvých desaťročiach 20. storočia sa smútočné obrusy začali zdobiť čiernou farbou, v 30. rokoch aj zelenou a fialovou. V 40. rokoch 20. storočia sa popri bielo-čiernych smútočných obrusoch vyskytovali aj obrusy v modrej, fialovej, zelenej, žltej a bielej farbe.

Nielen obrusy vo vidieckom prostredí prešli rôznymi zmenami. Vplyvom rôznych módných trendov sa menili ozdobné prikrývky na stoly a stolíky v mestskom prostredí. Zmeny postihli aj obrusy a jedálenské súpravy stolovej bielizne z prvých desaťročí 20. storočia. V 1. polovici 20. storočia sa stali obľúbenými súpravy pastelových farieb, doplnené strojovými výšivkami, prípadne čípkami. Najväčšie zmeny však nastali po 2. svetovej vojne, kedy dochádzalo na svetovom trhu k záplave syntetických základných aj zdobiacich materiálov. Tie vytlačili prírodné textilné vlákna na dlhú dobu. Až v 80. a 90. rokoch 20. storočia môžeme na Slovensku zaznamenať návrat k pôvodným prírodným materiálom tak pri výrobe obrusov a prikrývok na stoly a stolíky v mestskom aj vidieckom prostredí.

Obrusy a ozdobné prikrývky dokumentujú šikovnosť, zručnosť a estetické cítenie svojich tvorkýň. Zároveň sú výborným študijným materiálom, dokladom vysokej umeleckej a technickej úrovne a inšpiráciou pre dnešok.

Literatúra:

MARKOVÁ, E., 1968, Slovenské preberané tkaniny 15.-19. storočia. In: Slovenský národopis, 15, s. 202 a ďalšie.

MARKOVÁ, E., 1967, Slovenské ľudové tkaniny. Bratislava.

MINTALOVÁ, Z., 1995, Z histórie obrusov I. In: Zborník Slovenského národného múzea, Etnografia 36, LXXXIX, s. 107 – 122.

Martin 12. 4. 2002